

**PROCEEDING
OF THE
INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY
LVIV UNIVERSITY**

Issue 11

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ**

Випуск 11

Published since 2006

Виходить з 2006 р.

**Ivan Franko National
University of Lviv**

**Львівський національний
університет імені Івана Франка**

2016

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Вісник Інституту археології.

2016. Випуск 11. 224 с.

Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University.

2016. Issue 11. 224 p.

У Збірнику, присвяченому 60-річчю з дня народження світлої пам'яті Михайла Андрійовича Филипчука, вміщено статті з проблем римської історії, археології та давньої історії України слов'яно-руського часу, історії археологічної науки. Уведено до наукового обігу нові археологічні матеріали.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

In the collection dedicated to the 60th anniversary of blessed memory Mykhaylo Fylypchuk, contains articles on the problems of Roman history, archeology and ancient history of Ukraine Russian Slavic-time, history of archaeological science. There was put new archaeological materials to the scientific circulation.

The work is targeted at archaeologists, historians, post-graduate students, students and all those interested in ancient history, as well as chronicles.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. **О. Франко** – головний редактор; канд. іст. наук, доц. **М. Филипчук** – заступник головного редактора; канд. іст. наук **Н. Стеблій** – відповідальний секретар; чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф. **В. Баран**; д-р іст. наук, проф. **Л. Войтович**; д-р іст. наук, проф. **Л. Крушельницька**; д-р іст. наук, проф. **Б. Магомедов**; акад. НАН України, д-р іст. наук, проф. **С. Павлюк**, д-р археології, проф. **А. Плєтерський**; д-р іст. наук, проф. **О. Ситник**.

Professor **O. Franko** – Editor-in-Chief,
Assistant Professor **M. Fylypchuk** – Assistant Editor,
Assistant Professor **N. Stebliy** – Managing Editor.

Адреса редакційної колегії:
ЛНУ ім. Івана Франка,
Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
м. Львів, 79000
Тел. (032) 239-46-39
E-mail: nstebliy@ukr.net
<http://institutes.lnu.edu.ua/archeology>

Editorial office address:
Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Archaeology,
1, Universytetska Str.,
Lviv, 79000
Tel. (032) 239-46-39
E-mail: nstebliy@ukr.net

Відповідальний за випуск: Н. Стеблій

Редактор: О. Кузик

Комп'ютерна верстка: Н. Стеблій

Переклад резюме англійською: О. Сілаєв

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Протокол .

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 14620-3591Р від 30.10.2008 р.

© Львівський національний університет

імені Івана Франка, 2016

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА АНДРІЙОВИЧА ФИЛИПЧУКА

19 грудня 2015 р. Михайлу Андрійовичу Филипчуку виповнилося 60 років. Родина, друзі, колеги і знайомі щиро вітали його з ювілеєм. Цей одинадцятий “Вісник Інституту археології” готували на його пошану, а цю вступну статтю писали як вітальне слово з нагоди цієї дати. Далі було викладання на історичному факультеті, робота над докторською дисертацією, участь в організації заповідника “Давній Пліснеськ”, новий польовий археологічний сезон... А за пів року, 31 липня 2016 р., Михайла Андрійовича не стало... Відійшов у вічність відомий український археолог-славіст, дослідник однієї з найважливіших пам’яток середньовічної доби України та Європи – Пліснеського археологічного комплексу. Кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Михайло Андрійович Филипчук народився у с. Потічок Снятинського р-ну на Івано-Франківщині. У 1973 р. закінчив Стецівську загальноосвітню школу. Протягом 1974–1976 рр. служив у лавах Радянській армії в Чехословаччині. З 1976 по 1982 р. він навчався на історичному факультеті Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича. Ще тоді, під час студентських студій та після закінчення вишу, М. А. Филипчук стажувався у провідних археологів-славістів АН СРСР – доктора історичних наук Ірини Петрівни Русанової та доктора історичних наук Бориса Онисимовича Тимощука.

По закінченні університету молодий дослідник пішов працювати завідувачем археологічного сектору Чернівецького музею народної архітектури та побуту. У 1984 р. знайшов місце праці в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. Згодом доля закинула його на Закарпаття – протягом 1984–1986 рр. Михайло Андрійович викладав у Виноградівському політехнікумі та СПТУ № 34.

У 1987 р. він переїхав до Львова, де у 1987–2000 рр. обіймав посаду наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук імені Івана Крип'якевича (нині – Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ). Тоді ж, у 1996–1997 рр., археолог працював і заступником директора з наукової роботи НДІЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАНУ. У 1991 р. стажувався в інституті Перед- і Ранньої історії Віденського університету. 1996 р. Михайло Андрійович захистив кандидатську дисертацію на тему “Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті” (науковий керівник – доктор історичних наук Олег Михайлович Приходнюк).

Із 1999 р. дослідник перейшов на ниву педагогіки вищої школи – його запросили до Львівського національного університету імені Івана Франка на посаду доцента кафедри археології, античності та середньовіччя (з 2010 р. – кафедра археології та історії стародавнього світу, згодом – кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки).

Викладаючи у стінах Франкового вишу, Михайло Андрійович не полишив активної наукової роботи. У 2000 р. з його ініціативи і за підтримки ректора Івана Олександровича Вакарчука, у нашому Університеті створено Інститут археології, який Михайло Андрійович очолював до останнього дня. З 2006 р. дослідник ініціював видання щорічника “Вісник Інституту археології”, внесеного згодом до переліку фахових наукових видань України, і був заступником головного редактора.

Будучи директором Інституту археології, Михайло Андрійович налагодив співпрацю зі спеціалізованими інституціями України – Інститутом археології НАНУ та відділом археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Інститут археології Львівського університету має зв'язки із зарубіжжям, зокрема, з Інститутом археології в Любляні (Словенія), Інститутом археології у Брно (Чехія), Інститутом археології Вроцлавського університету (Польща), Інститутом археології Стокгольмського університету (Швеція), Центром візантістики Колеж де Франс у Парижі (Франція).

Із 1990 р. Михайло Андрійович Филипчук очолив Пліснеську археологічну експедицію й до останнього дня керував археологічними дослідженнями на цій пам'ятці. Протягом 2002–2006 р. був керівником Галицької археологічної експедиції ІА НАНУ. У 2008 р. був одним з головних ініціаторів пілотного проекту “Археологічний кадастр України /Львівська область/”. Загалом, за час роботи на археологічній ниві, дослідник взяв участь у понад 40 археологічних експедиціях на території Чернівецької, Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей, більше половини з яких очолював сам.

Тематика робіт ученого передусім була пов'язана із вивченням актуальних проблем походження українського народу та формування його державності у ранньому середньовіччі. Михайло Андрійович активно досліджував райковецьку культуру в Українському Прикарпатті – її періодизацію і хронологію, топографію пам'яток, еволюцію житлобудування та оборонних споруд, соціальний та економічний устрій давньослов'янського населення регіону. З цієї проблематики дослідник написав понад 80 статей та опублікував чотири монографії. Остання із них – “Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті” (Львів, 2012).

Під керівництвом Михайла Андрійовича Филипчука захищено кандидатську дисертацію Н. Я. Стеблій. Учений також керував дисертаційними дослідженнями О. З. Якубовської, П. М. Довганя та Б. І. Завітія. Важливо й те, що він сформував низку молодих фахівців, які нині розвивають та поглиблюють його розробки.

Останні декілька років Михайло Андрійович працював над докторською дисертацією “Населення Верхнього і Середнього Подністер'я та Верхнього Повіслення у другій половині I тисячоліття н.е.”

Михайло Андрійович Филипчук був особою непересічною... Увесь свій життєвий шлях сповідував принцип *Res ipsa loquitur* (“Діло красномовніше за слова”)! Він був надзвичайно простим і доброзичливим у спілкуванні та водночас – принциповим, твердим у переконаннях. Таким він житиме у серцях колег. Жити й працювати поруч з ним – то була велика честь для нас.

Колектив Інституту археології

За роботою в Інституті археології ЛНУ ім. Івана Франка (2003 р.).

В Інституті археології серед колег та гостей (2008 р.).
(зліва направо: М. Филипчук, Н. Стеблій, П. Довгань
та син відомого археолога Т. Сулімірського – Вітольд).

У полі... Археологічні розвідки. Початок пілотного проекту
“Археологічний кадастр України /Львівська область/” (2008 р.).

На конференції, присвяченій 90-річчю
з дня народження вчителя – Бориса Онисимовича Тимошука (Чернівці, 2009 р.)
(зліва направо: Б. Строць, Л. Михайлина, М. Филипчук, П. Довгань, Л. Строць).

На відкритті виставки, присвяченої
10-річчю створення Інституту археології (Музей історії ЛНУ ім. Івана Франка, 2010 р.)
(зліва направо: В. Івановський, М. Филипчук, І. Вакарчук, С. Макарчук, Ю. Гудима).

УДК [904:737.1] (477.85) “17”

ВІЗАНТІЙСЬКІ ТА УГОРСЬКІ МОНЕТИ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

С. В. Пивоваров*, В. А. Калініченко, М. В. Ільків****

**Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
вул. Лаврська, 15, м. Київ, 01015, e-mail: s.v.pivovarov@mail.ru*

***Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича
вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net
Чернівецька філія ДП “НДЦ “Охоронна археологічна служба України”
Інституту археології НАН України*

Під час досліджень Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 1999–2014 рр. було виявлено нумізматичний матеріал: чотири візантійські та чотири угорські монети. Ці знахідки значно уточнюють хронологічні рамки існування Чорнівського городища та дозволяють з нових позицій розкрити його значення у військово-політичному, соціально-економічному і культурному розвитку давньоруського населення регіону.

Ключові слова: Галицько-Волинське князівство, Візантія, Угорщина, монети, Чорнівське городище.

Чорнівське городище – одна із найбільш досліджених давньоруських пам'яток межиріччя Верхнього Прута та Середнього Дністра, розташована за 5 км на південь від с. Чорнівка, у лісі, на лівому березі р. Мошків, в ур. Спринчени. Городище відкрив відомий буковинський археолог Б. О. Тимошук, розкопував його у 1977–1978 рр. і відніс до категорії феодальних замків [29. С. 105–113]. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Филипчук [31]. Протягом 1985–1986 рр. археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини поновила роботи на пам'ятці. У результаті розкопок з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, розкопано рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань, розташованих біля неї [7. С. 66–67]. Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, на основі чого автор стверджував, що в другій половині XII – першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа [1–2]. Проте такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, а чимало знахідок – втраченими. З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури XII–XIII ст., з 1999 р. експедиція ЧНУ ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. В. Пивоварова продовжила його вивчення.

За новий період розкопок пам'ятки уточнено її планування, з'ясовано функціональну приналежність окремих споруд, визначено їхню хронологію та

датування, виявлено понад тисячу індивідуальних знахідок (серед них два скарби) і дві тисячі фрагментів давньоруського посуду, уламків візантійських корчаг, полив'яного привізного посуду тощо. Результати досліджень городища за 1999–2014 рр. опублікували автори у ряді статей [7; 9–15; 17–21; 23–25]. Знайдений матеріал настільки значимий, що потребує спеціального подальшого дослідження, яке дозволить у повній мірі розглянути матеріальну та духовну культуру мешканців Чорнівського городища в епоху середньовіччя.

Під час досліджень городища у 1999–2014 рр. виявлено цінний археологічний матеріал, який уточнює датування пам'ятки і дозволяє з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку давньоруського населення регіону. Так, у 2014 р. на Чорнівському городищі, яке систематично грабують “чорні археологи”, продовжилися науково-рятивні розвідки. У результаті досліджень виявлено знахідки з кераміки, скла, чорного та кольорового металу, серед яких: глиняне пряслице, двошипний наконечник стріли, кресало, двоциліндровий замок, дві пряжки, скроневе кільце, шість фрагментів скляних браслетів та візантійська монета.

Серед виявлених за цей час матеріалів на особливу увагу заслуговують нумізматичні знахідки, оскільки середньовічних монет у межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра виявлено обмаль (рис. 1). До чорнівських знахідок відносяться чотири візантійські та чотири угорські монети*. Їхньому всебічному аналізу й інтерпретації присвячена ця публікація.

Першу нумізматичну знахідку виявлено у 2014 р. в районі кліті № 12 (рис. 2, 2; фото 1, 2). Монета сильно корозована, обрізана – семикутна, перфорована (з розірваним отвором для підвішування). На реверсі простежуються погрудні зображення двох постатей. Аверс сильно пошкоджений. Діаметр знахідки сягає 1,5–1,6 см; маса – 0,8 г. Попередньо за аналогіями з інших територій Європи, зокрема з Балкан, Болгарії, а також колекції Думбартон Оакс, можна припустити, що монета з Чорнівського городища була карбована за правління Олексія III Комніна Ангела (Αλέξιος Γ' Ἀγγέλως) у 1195–1203 рр. на монетному дворі м. Константинополя [36. Р. 397–419]. Більш вузько ця монета, за класифікацією М. Хенді, датується 1197–1203 рр. Номінал монети попередньо теж можна визначити як аспрон. Через значну пошкодженість знахідки та затертість зображення дуже важко простежити її більш вузький період карбування та віднести до окремого типу. Загалом можна припустити, що монета з Чорнівського городища відноситься до типу В**. На аверсі подібних

* На території пам'ятки серед кам'яного фундаменту культової споруди знайдено також срібні польські півгроші Владислава II Ягайла (1386–1434 рр.), яким присвячено окреме дослідження [14–15].

** Монети типу В (ἀσπρον τράχυν) Олексія III Комніна-Ангела за класифікацією М. Хенді поділяються на два підтипи, карбовані, відповідно, у 1195–1197 рр. й 1197–1203 рр. На сьогодні дослідники виділяють ще два різновиди (підвиди) цих монет, які відрізняються написами на аверсі та реверсі й особливими мітками державних офіцій. Так як написи на

аспронів зазвичай зображувався бюст безбородого Ісуса Христа (Спаса Емануїла) з німбом, одягненого в туніку та колобїон, і з сувоєм у лівій руці. Навколо постаті Христа розміщувався напис "Господи помагай". Даний аспект є досить важливим, так як підтверджує той факт, що монету використовували, очевидно, як медальйон-оберіг. На реверсі зліва зображувалася постать імператора в повний зріст, а справа – постать Святого Константина з німбом. Вони стоять дуже близько один до одного. Постать святого відрізняє характерний малюнок пояса – шість крапок, розташованих у два ряди по три крапки, розділені тонкими лініями. Правою рукою з перекинутим через неї кінцем лороса святий Константин підтримує разом з Олексієм III Комніним-Ангелом державу, увінчану хрестом, а лівою – лабарум. Саме держава є одним із визначальних критеріїв поділу та хронологічного визначення карбування аспронів Олексія III Комніна [34. Р. 150–155]. У типі В розрізняють два підтипи, які відрізняються типом хреста на державі. Тип В(а) відрізняється хрестом "патріаршого" типу – з додатковою перемичкою. Як вказують науковці, монети цього підтипу зустрічаються дуже рідко. В іншого, більш поширеного типу – В(б) – хрест на державі простого типу і складений із п'яти крапок (інколи до цього типу відносять зображення простого хреста з однією перемичкою). На монеті з Чорнівського городища чітко видно, що хрест на державі суцільний та не складається з крапок. Водночас важко припустити, до якого з підтипів варто його віднести, так як на ньому простежуються дві перемички (?). Окрім того, на монетах в імператора та Святого Константина наявні стема, дивітисон, комір, лороси спрощеного типу та лабаруми. За цими деталями окремо можна визначити, до якого типу відносяться монети Олексія III Комніна. Аспрони типу В відрізняються наявністю шести–восьми крапок на комірці імператора, трьома крапками на грудях між коміром та поясом, обернутим навколо талії лоросом (його кінець, перекинутий через ліву руку імператора, вільно звисає вниз). Таким чином, фігури імператора та святого створюють симетричну композицію, а два рівних кінці (інколи злиті між собою) лоросів разом з державою – її оптичний центр [32. Р. 195].

Другу із монет (див. рис. 2, 1; фото 1, 1) з увігнуто-випуклою поверхнею, (раніше для таких монет використовувався термін "скіфатна") знайдено в 1999 р. у руїнах кліті № 8. Її діаметр становить 2,2–2,5 см, маса – 1,5 г. Монета перфорована і, відповідно, теж використовувалася не як грошовий знак, а як підвіска-іконка [10. С. 154–159].

На її реверсі (ввігнутій стороні) у центрі в подвійному обідку зображено у фас постать імператора. На його голові є стема (низька корона), а сам він вдягнутий у дивітисон (багряницю, чи опліччя) – святковий пурпурний одяг, що слугував за знак верховної влади, і хламиду (довгий парадний плащ із шерстяної тканини). У правій руці імператор тримає лабарум (штандарт на довгому держа-

монеті з Чорнівського городища не простежуються, її віднесено до широкого хронологічного горизонту карбування – 1195–1203 рр. Більш вузько її можна датувати 1197–1203 рр.

ку із зображенням хреста), а в лівій – сферу (державу), яку також увінчує хрест. По обидва боки від постаті імператора розміщені крапки, які замінюють написи. На аверсі (випуклій стороні) монети зображення через погану збереженість не простежується. Монету виготовлено з міді. Окалина на поверхні грошового знака свідчить про його перебування у сильному вогні.

Вивчення даної монети та пошук аналогій дозволили визначити тип нумізматичного об'єкта та час його випуску. Аналіз зображення на монеті та її форма засвідчує, що вона також має візантійське походження. Грошові знаки такого типу з'явилися на території імперії після реформи Олексія I Комніна (1081–1118 рр.), проведеної в 1092 р. [43. Р. 431–436; 33. Р. 211–238]. З цього часу в обіг поступають увігнуто-випуклі монети, які зберігають свою форму до XIV ст. Особливо багато таких монет (стаменів, аспронів, номізм, перперів), виготовлених із золота, електру, срібла, білону, міді, карбували у Візантії в другій половині XII – на початку XIII ст. за імператорів Андроніка I Комніна (1183–1185 рр.), Ісаака II Ангела (1185–1195 рр.), Олексія III Комніна-Ангела (1195–1203 рр.). В їхній основі лежала золота монета – гіперпірон (νόμισμα ὑπέρπυρον), випущена Олексієм I Комніним у 1092 р. [46. Р. 293–299].

Значних змін монетне карбування імперії зазнало після взяття військами європейських рицарів Константинополя в 1204 р. у результаті Четвертого хрестового походу [30. С. 63–88]. Уряди Латинської імперії, що виникла на руїнах Візантії, продовжували випускати увігнуто-випуклі (скіфатні) монети із зображеннями, добре відомими місцевому населенню. Фактично їх карбували за типом монет візантійських імператорів. Проте, на відміну від монет з благородних металів і білонових грошових знаків візантійських імператорів, такі монети виготовляли з міді. Вони відзначалися меншими розмірами, грубістю та схематичністю зображень. Їхні написи зроблено з помилками, або вони взагалі їх не мають, а на місцях, де мали би бути букви, проставляли крапки [10. С. 154–159]. Науковці, на основі вивчення великої кількості скарбового матеріалу та добре документованих поодиноких знахідок, довели, що такі монети карбували хрестоносці у Константинополі та, очевидно, і в Фесалоніках з 1204 по 1224 рр. [36. Р. 128–130]. У нумізматичній літературі монети цього типу отримали умовну назву “латинські константинопольські” імітації [34. С. 191–218].

Для визначення точного часу випуску даної монети проведено консультації із фахівцями*. Встановлено, що монета з Чорнівського городища становить номінал аспрон трахея (ἄσπρον τράχης). Її було відкарбовано у Фесалоніках за часів правління Феодора I Комніна-Дуки (Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας) [40. Р. 147–153; 37. Р. 543–555], який у 1215–1230 рр. був правителем

* Принагідно висловлюємо вдячність В. В. Гурулевій – співробітниці відділу нумізматики Державного Ермітажу за визначення монети та її датування 1224–1230 рр., а також О. Є. Мусіну – доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику відділу слов'яно-фінської археології Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук за надану інформацію.

Епірського царства. У 1224 р. він завоював королівство Фесалоніки, яке, відповідно, втратило автономію. Феодор Комнін-Дука володарював у Фесалоніках з 1224 до 1230 рр., а короновано його було у 1227 р. Отже, в широкому хронологічному діапазоні монету з Чорнівського городища можна датувати 1224–1230 рр. 9 березня 1230 р. відбулася битва при Клокотниці, в якій Феодор зазнав поразки. Після цього Епірський деспотат Феодора I Комніна-Дуки розпався на дві держави, центром однієї з яких стали Фесалоніки.

За своїми зовнішніми ознаками *ἀσπρον τράχυς* з Чорнівського городища відноситься до типу G за класифікацією М. Хенді, в якій виділено сім типів монет Феодора I Комніна-Дуки [37. Р. 559–561]. Зазвичай, на реверсі монет типу G зображувалася у повний зріст постать імператора, в якого наявні стема, дивітисон, хламіда та комір. У правій руці імператор тримає лабарум, а в лівій – сферу (державу), яку також увінчує хрест. На аверсі зображена постать Христа Емануїла (без бороди, з тунікою), який тримає сувій у лівій руці [34. Р. 271]. За останні роки нові матеріали досліджень з Думбартон Оакс дозволили хронологічно більш точно розподілити усі сім типів монет Феодора Комніна-Дуки [37. Р. 543–549]. Тому тип G, до якого відноситься монета з Чорнівського городища, з обережністю можна датувати більш вузько – 1229–1230 рр.

Інші дві монети знайдено у 2004 і 2006 рр. у кліті № 12. Так, цілий екземпляр має діаметр 1,5–1,6 см, його маса – 0,7 г. Від іншої монети, навмисно розрізаної у давнину, зберігся лише сегмент – четвертина. Її розміри дорівнюють 1,1×1,1 см, маса – 0,8 г (див. рис. 2, 4; фото 1, 4). Зображення на монетах сильно постраждали від вогню і корозії, тільки вгадуються нечіткі постаті, але їхня приналежність до числа візантійських монет не викликає сумнівів.

На цілому екземплярі монети, виготовленої з міді/бронзи й також перфорованої (див. рис. 2, 3; фото 1, 3), зображення читаються досить погано. Проте все ж вдалося простежити, що на реверсі монети проглядається постать ангела. Попередньо її можна співставити з номіналом *ασπρον τραχεια* (*ἀσπρον τράχης*), карбованого за правління Деметрія Комніна-Дуки (*Δημήτριος Κομνηνός Δούκας*) у Фесалоніках в 1244–1246 рр. [40. Р. 173–174; 37. Р. 597–598]. Інформації про нього відомо не так багато, як і про самі монети. Деякі дослідники вказують на те, що монети Деметрій Комнін-Дука почав карбувати ще у 1242 р., коли йому було надано титул деспота, а він сам визнавав владу нікейського імператора Іоанна III Дуки Ватаца. Народився він у 1220 р. та був молодшим сином правителя Епіру – Феодора I Комніна-Дуки. За аналогічними знахідками монет з Думбартон Оакс, можна припустити, що на реверсі монети з Чорнівського городища зображено Архангела Михаїла. Характеризуючи монети Деметрія Комніна-Дуки, варто зазначити, що на аверсі монети зображена постать Христа Емануїла (без бороди, з тунікою), який тримає сувій у лівій руці. На реверсі монети – постать Архангела Михаїла у повний зріст, з німбом, у дивітисоні, з коміром. У правій руці він тримає лабарум на усю довжину постаті, а в лівій руці – державу [34. Р. 288–299].

Малоймовірно, що дана монета могла потрапити на городище після його знищення монголо-татарами, яке датувалося 1241 р. [2. С. 477–478]. Тому є

підстави припустити, що укріплена Чорнівська садиба припинила існування пізніше, очевидно в 1259 р. [11. С. 194]. До такої ж думки схиляє датування срібного персня із багроподібним геральдичним зображенням знаку Рюриковичів, знайденого на пам'ятці, який, вочевидь, належав князю Андрію Ярославичу (1222–1264 рр.), зятю Данила Галицького. Не виключено, що під час вимушеної еміграції Андрія Ярославича, його дружина і діти в 1252–1256 рр. перебували на городищі [17].

Найближчими пам'ятками до Чорнівського городища, де виявлено мідні візантійські монети, є с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл., яке пов'язується з рештками давньоруського міста Ізяславль. Схожі за описами монети трапилися також при вивченні міст XII – першої половини XIII ст. в Родні, Воїні та комплексі давньоруських пам'яток поблизу с. Крутилів (святилище Звенигород) на Тернопільщині [27. С. 81, 110. Рис. 47, 4]. Так само, як і знахідки з Чорнівки, ці грошові знаки перфоровані. Більше того, всі згадані монети виявлені на землях, які входили до складу Галицько-Волинського князівства або перебували в контактній із кочівницьким степом зоні.

Відповіді на питання, яким чином візантійські монети потрапили на Чорнівське городище, складно. Можливі пояснення цих неординарних знахідок різні. У літературі вже неодноразово звертали увагу на ймовірну участь дружинників із Галицько-Волинських земель у хрестових походах, про що знаходимо натяки в писемних та фольклорних джерелах. Якщо це так, то деякі з монет міг принести один з учасників Четвертого хрестового походу (1202–1204 рр.). Разом з тим відомо, що Галицько-Волинське князівство, складовою частиною якого в той час були і землі сучасної Буковини, мало тісні політичні та культурні стосунки з Візантією. Тут знаходили притулок і опальні царевичі, претенденти на престол й, можливо, імператори у вигнанні. Зокрема, багато науковців схильні вважати, що візантійський імператор Олексій III Комнін-Ангел, який улітку 1203 р. покинув оточений хрестоносцями Константинополь, після багатьох поневірянь знайшов притулок у Галичі, в князя Романа Мстиславича, батька Данила Галицького [10. С. 154–159]. Після розгрому Константинополя, як свідчать археологічні матеріали, на землі Русі переселилася і деяка частина візантійських ремісників та духовенства. Через це не виключено, що на городищі побували вихідці з імперії чи русичі, які з ними спілкувалися. Можна припустити, що монети, як своєрідні іконки, могли принести мешканці Чорнівського городища (князі, бояри, духовенство), які здійснили паломництво до Константинополя або ж до християнських центрів у Святій Землі. Торгове походження перфорованих візантійських монет малоймовірно, оскільки їх використовували як підвіски, а не як грошові знаки. Підтвердженням даної гіпотези можуть служити й інші знахідки візантійського походження з городища, зокрема “сирійські” енколпіони та стеатитова іконка, виявлені на пам'ятці [19. С. 184–188, 200–202].

Чотири інші монети знайдено у 2006 р. на підлозі недокопаної кліті № 32 (за нумерацією І. Возного). Вони лежали одна поверх одної і являли собою спресовану масу із тоненьких круглих срібних пластинок, пошкоджених вогнем.

Після їх роз'єднання з'ясувалося, що це чотири монети двох різних типів. Монети першого типу дещо пошкоджені у різних частинах. Діаметр першої з них – 0,15 см, маса – 0,1 г (рис. 3, 1; фото 2, 1), другої – 0,14 см та 0,3 г, відповідно (див. рис. 3, 2; фото 2, 2).

На монетах першого типу в центрі зображено короля, який сидить на троні. В лівій руці він тримає хрест, а в правій – скіпетр з характерним лілієподібним навершям. Справа і зліва від постаті короля розміщені букви “R” та “B” (тобто REX BELA – король Бела). Монети другого типу також дуже пошкоджені та потерті. Діаметр першої з них становить 0,15 см, маса – 0,2 г (див. рис. 3, 3; фото 2, 3), іншої, відповідно, – 0,14 см та 0,1 г (див. рис. 3, 4; фото 2, 4). На монетах цього типу в центрі, в колі, у профіль чітко зображене людське обличчя, а по колу монети простежуються готичні літери: на першій монеті чітко видно зображення літер “L”, “A” та частину літери “X”, а на іншій чітко простежується напис – “BE LA REX”.

На сьогодні існує декілька версій ідентифікації монет даних типів. Уважають, що монети міг карбувати угорський король Бела III (1172–1196 рр.), або ж вони були відкарбовані за правління “молодого короля” Бели IV (1225–1270 рр.), як, наприклад, вважав Р. Ласло [33. О. 32–33, tábla 14]. Після детального вивчення даних монет та пошуку їхніх аналогій, можемо стверджувати, що ці екземпляри слід віднести до брактеатів, карбованих за правління “Rex iunior” – Бели IV, тобто в період, коли він був “молодим королем” в 1225–1235 рр. [38. S. 53–54].

У 1220 р. 14-річний Бела оженився на принцесі Марії Ласкариній – доньці нікейського імператора Феодора I Ласкаріса та Анни Ангеліни (дочки візантійського імператора Олексія III Комніна-Ангела). Після цього батько доручив йому управління Славонією. Але король Андраш II (Андрій – у давньоруських джерелах), який влаштував шлюб Бели під час його повернення з походу, до цього часу розчарувався у союзі з Нікейською імперією і розлучив сина з дружиною у 1222 р. Того ж року Папа Римський Гонорій III відмовився оголошувати шлюб недійсним, тому Бела забрав жінку та втік до Австрії. Після цього, за посередництва папи, король Андраш II помирився із сином та дав йому в управління Славонію, Далмацію та Хорватію. У 1226 р. невдоволений політикою свого сина, король Андраш II доручив йому управління Трансильванією та надав йому титул герцога. Тут Бела мав постійні контакти з половцями.

Загалом у першій половині XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві спостерігається значне послаблення, в якому були зацікавлені як Польща, так і Угорщина. В контексті цього регіон Прут-Дністерського межиріччя потрапив у важливі політичні події, пов'язані з королевичем Белою. У 1230 р. князь Данило Романович на заклик галичан звільнити їх від угорського короля Андраша зібрав дуже численне військо. Після цього, взявши в облогу угрів у Галичі, він змусив їх здатися. Тоді угорський “Rex iunior” – Бела IV спробував відбити Галич. Та сильні дощі й епідемія змусили його зняти облогу з Галича та відступати вздовж р. Дністер до Василева [3. С. 126–128]. Тут король перейшов річку, рушив до Прута та через Родну повернувся до Угорщини. Не виключено, що внаслідок цього походу монети королевича могли опинитися на Чорнівському городищі (табл. 1).

Знахідка брактеатів на городищі безсумнівно свідчить про знайомство мешканців регіону з платіжними засобами такого типу, який, до речі, зафіксований у регіоні скарбом монет із Хотина. Цей комплекс, виявлений у 1889 р., складався з кількох сотень брактеатів і віднесено до 1225–1230 рр. [26. С. 118; 16. С. 65]. Депонування Хотинського скарбу пов'язується з відступом угорських військ у 1230 р. [16. С. 66–69; 19. С. 151–152].

Таким чином, за період дослідження Чорнівського городища у 1999–2014 рр. виявлено цінний нумізматичний матеріал, який уточнює хронологічні межі існування Чорнівського городища та дозволяє з нових позицій розкрити його значення у політичному, економічному, суспільному та культурному розвитку давньоруського населення Прут-Дністерського межиріччя у XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998.
2. *Возний І. П.* Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. – Чернівці, – 2009. – Ч. 2. – С. 233–282.
3. Галицько-Волинський літопис / Пер. Т. Коструби. – Стейт Каледж-Па, 1967.
4. *Гладкий В.* Словарь нумизмата. – М., 2006.
5. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985.
6. *Льків М., Калініченко В., Пивоваров С.* Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – 2015. – Т. 1(39). – С. 20–35.
7. *Калініченко В., Пивоваров С.* Наконечники стріл з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.) // ПССІАЕ. – 2013. – Т. 2(36). – С. 34–46.
8. *Михайлина Л. П., Возний І. П., Пивоваров С. В.* Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // АДУ 1991. – Луцьк, 1991. – С. 66–67.
9. *Пивоваров С.* Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 рр. // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 1. – С. 243–255.
10. *Пивоваров С.* Візантійська монета з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – 1999. – Т. 3. – С. 154–159.
11. *Пивоваров С.* Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – К.; Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 180–199.
12. *Пивоваров С.* Нові археологічні дослідження Чорнівського городища // Матер. IV Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 125-річчю заснування ЧНУ імені Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – С. 351–353.
13. *Пивоваров С.* Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини // ПССІАЕ. – 2000 – Т. 3. – С. 217–230.
14. *Пивоваров С.* Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) // ПССІАЕ. – 2001. – Т. 2. – С. 133–141.
15. *Пивоваров С.* Нумізматичні матеріали XV ст. з Чорнівського городища // Буковинський журнал. – 2002. – Ч. 3–4. – С. 43–49.
16. *Пивоваров С.* Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002.
17. *Пивоваров С.* Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – 2008. – Т. 1(25). – С. 9–18.

18. Пивоваров С. Предмети з християнською та язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки) // ЗНТШ. – 2002. – Т. ССXLIV: Праці археологічної комісії. – С. 247–257.
19. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006.
20. Пивоваров С. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001.
21. Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини XIII ст.: (нові знахідки) // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: Матер. II Міжн. наук. семінару. – Чернівці, 2005. – С. 195–201.
22. Пивоваров С. В., Возний І. П. Охоронні розкопки феодального приватновласницького замку XII – першої половини XIII ст. в с. Чорнівка // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. – Львів, 1990. – С. 44–45.
23. Пивоваров С. В., Ільків М. В. Розвідки Чернівецької філії ОАСУ // АДУ 2012. – К.; Луцьк, 2013 – С. 379–380.
24. Пивоваров С. В., Калініченко В. А. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. // ПССІАЕ. – 2014. – Т. 1(37). – С. 39–55.
25. Пивоваров С. В., Калініченко В. А. Територіальна ідентифікація наконечників стріл з Чорнівського городища (до постановки проблеми) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. – Чернівці, 2014. – Вип. 684–685. – С. 7–12.
26. Потин В. М. Клад брактеатов из Поднестровья // Нумизматика и сфрагистика. – 1963. – Вып. 1. – С. 109–127.
27. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007.
28. Соколова И. В. Монеты и печати Византийского Херсона. – Л., 1983.
29. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К., 1982.
30. Успенский Ф. История крестовых походов. – М., 2005.
31. Філінчук М. А. Замок біля Чорнівки // Молодий Буковинець. – 1983. – 27 лютого.
32. Boss M., Hofmann L. Die Münzen des Byzantinischen Reiches in der Universitätsbibliothek. – Nürnberg, 2007.
33. Grierson P. Byzantine coins. – London, 1982.
34. Hendy M. Coinage and money in the Byzantine empire 1081–1261. – Washington, 1969.
35. Hendy M. Studies in the Byzantine monetary economy c. 300–1450. – Cambridge, 1985.
36. Hendy M., Bellinger A., Grierson P. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection: Volume 4 (Part I): Alexius I to Alexius V (1081–1203). – Washington, 1999.
37. Hendy M., Bellinger A., Grierson P. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection: Volume 4 (Part II): The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261). – Washington, 1999.
38. Huszár L. Münzkatalog Ungarn: von 1000 bis Heute. – München, 1979.
39. Lázló R. Corpus nummorum Hungariae Magyar egyetemes éremtár. – Budapest, 1899.
40. Lianta E. Late Byzantine Coins 1204–1453 in the Ashmolean Museum University of Oxford. – London, 2009.
41. Longuet H. Introduction a la Numismatique Byzantine. – London, 1961.
42. Morrison S. The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth Century // Dumbarton Oaks Papers. – 2003. – No 57. – P. 173–203.
43. Sear D. Byzantine coins and their values. – London, 1987.
44. The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York and Oxford, United Kingdom, 1991.
45. The William Herbert Hunt Collection Highly Important Byzantine Coins. – New York, 1990.

46. *Whitting P. D.* Byzantine coins. – New York, 1973.

47. *Wroth W.* Catalogue of the Imperial Byzantine coins in the British Museum: Volume II. – London, 1908.

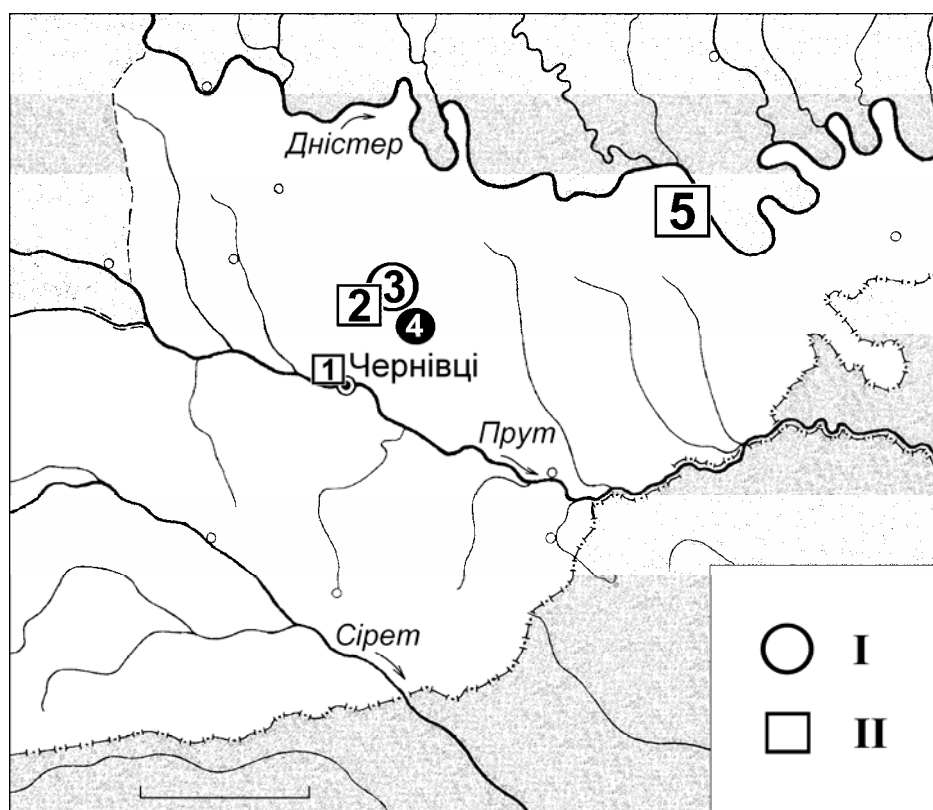

Рис. 1. Місцезнаходження візантійських (I) та західноєвропейських (II) монет у старожитностях райковецької (чорний фон) та давньоруської (білий фон) культур: 1 – Чернівці-Ленківці; 2, 3 – Чорнівка-Спринчени; 4 – Рідківці-Стара Рогатка; 5 – Хотин.

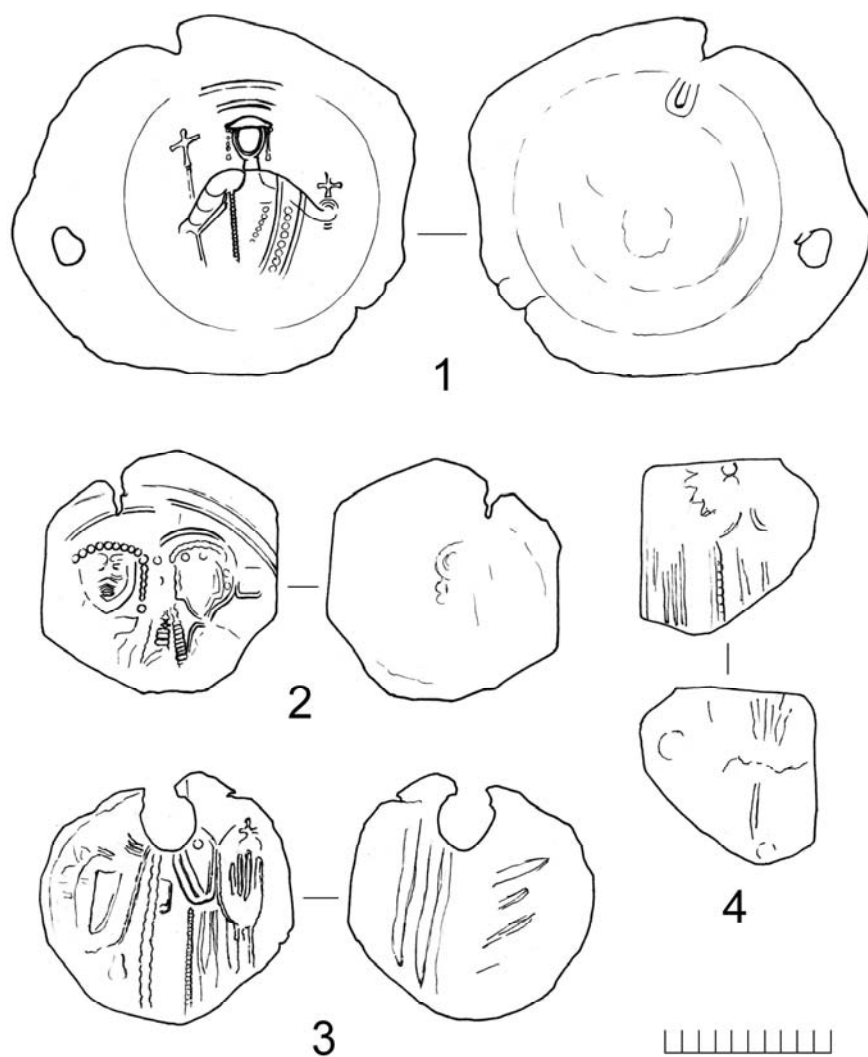

Рис. 2. Візантійські монети з Чорнівського городища.

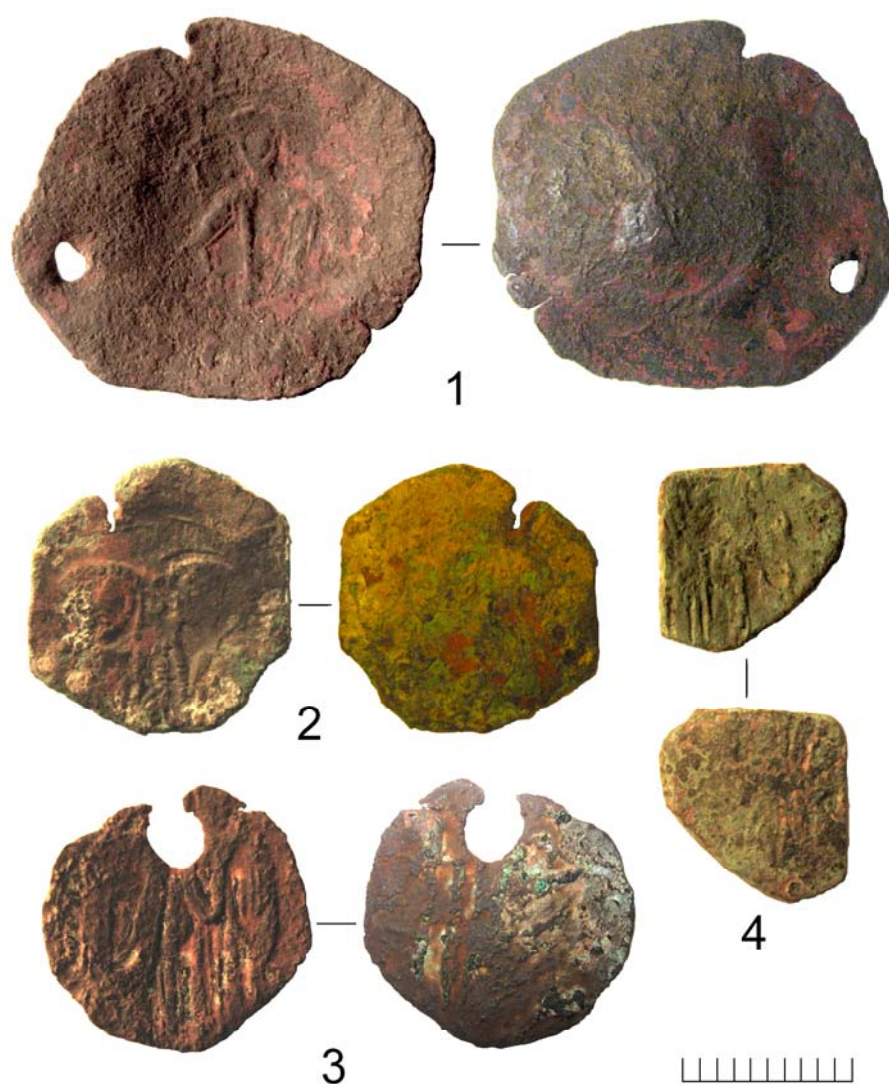

Фото 1. Візантійські монети з Чорнівського городища.

Фото 2. Угорські брактеати з Чорнівського городища.

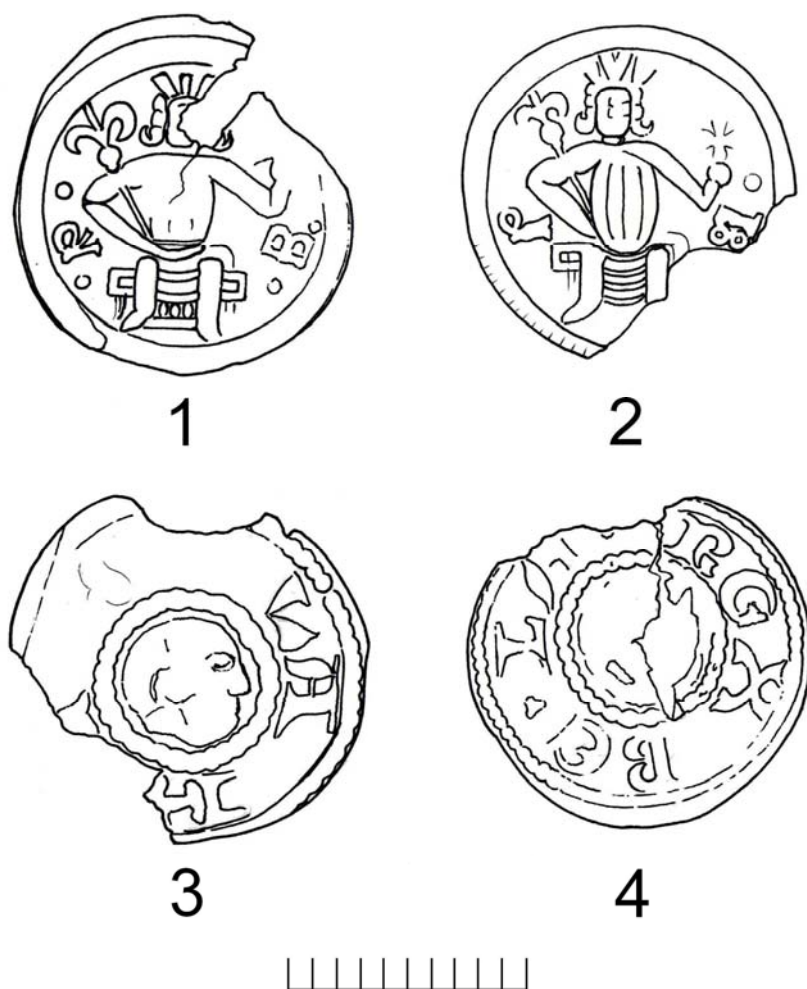

Рис. 3. Угорські брактеати з Чорнівського городища.

Таблиця 1.
Широке (сірий фон) та вузьке (чорний фон) датування
середньовічних монет з Чорнівського городища

Рис.	1190	1200	1210	1220	1230	1240	1250	1260
2:2								
2:1								
2:3								
2:4								
3:1								
3:2								
3:3								
3:4								

BIZANTINE AND HUNGARIAN COINS FROM CHORNIIVKA HILLFORT

S. Pyvovarov*, V. Kalinichenko**, M. Il'kiv**

*National Kyiv-Pechersk historical cultural preserve

Lavrskaya Str., 15, Kiev, 01015, e-mail: s.v.pyvovarov@mail.ru

**Yuri Fedkovich Chernivtsi National University

Cathedral Str., 2, Chernivtsi, 58012, e-mail: ilkiv_chnu@ukr.net

Chernivtsi department "Scientific-research center "Rescue archaeological service" of Institute of archaeology of the National Science Academy of Ukraine

To one of the most studied ancient monuments watershed of the Upper Prut and Middle Dniester refers settlement (remnants of feudal fortified manor) is located at a distance of 5 km south of the village Chornivka. In historiography it is known as Chornivka hillfort. Study of the settlement began in 1999 and continues to date. According to a new period of excavations monuments significantly refined its planning, functional identity revealed some structures defined their chronology and dating, found more than a thousand individual finds.

Among the found materials research settlement in 1999–2014 on special interest deserve found numismatic items. There are four Byzantine and four Hungarian coins. It's comprehensive analysis and interpretation and publication devoted to this.

The first coins of the concave-convex a surface. It's diameter is 2,2–2,5 cm, weight – 1,5 g. Coin perforated, that is specially punched hole and not used as a banknote and a suspension icon. The detailed study of coins and search for analogies possible to determine the type of object and numismatic time of its release. Analysis of the image on the coin and its shape shows that it has a Byzantine origin. Coin from Chornivka hillfort – aspron trachea was chased in Thessalonica, during the reign of Theodore I Komnenos-Ducas (1224–1230).

Other two coins were found in 2004 and 2006. The first of these is also perforated. With care it can be attributed to the coin – aspron trachea, which was chased during the reign of Demetrius Comnenos Ducas in Thessalonica, in the 1244–1246 bigennium. Fourth numismatic finding was discovered in 2014. The coin is badly damaged, cut – septangular, perforated (with a torn hole for hanging). On the concave side (reverse) observed bust image of two figures. Convex side (obverse) heavily damaged. The diameter of the findings is 1,5–1,6 cm; weight – 0,8 g with caution, similar to other areas of Europe, including the

Dumbarton Oaks, the Balkans, Bulgaria, and by their appearance suggests that coin from Chornivka hillfort was chased the reign of Alexis III Comnenos Angelus in 1195–1203 in Constantinople. Nominal coins previously defined as aspron trachea. Due to significant damage of the coin image is very difficult to trace it's narrower period of mint and relate it to the specific type.

How Byzantine coins were on Chornivka hillfort? The answer of this question is difficult today. Possible explanations of these extraordinary findings are different. The literature has repeatedly drawn attention to the likely participation of combatants Kingdom of Galicia-Volhynia in the crusades, as we find hints in written and folkloric sources. If so, some of them could bring one of the participants of the Fourth Crusade.

Four other coins were found in 2006. They were lying on top of one another and were a lot of thin pressed round silver plates. After their separation (coins slightly damaged by fire) revealed that the four coins, and two types. There are several versions coin identification data types. It is believed that the coins can be minted during the reign of the Hungarian King Bela III (1172–1196) or on the board, “young king” Bela IV (1225–1270). After a detailed study of these coins and view previous findings with caution copies of data, in our opinion, should be attributed to bracteates, minted during the reign “Rex iunior” – Bela IV at a time when he was “young king” in 1225–1235.

Thus, summing up, to say that the period of research Chornivka hillfort in 1999–2014 was discovered quite important numismatic material, which significantly clarifies the chronological limits of existence Chornivka hillfort and allows new positions reveal its importance for political, economic, social and cultural development of the ancient people of the Middle Dniester in the thirteenth century. Therefore, in spite of this, the study of the hillfort will be continued.

Key words: Kingdom of Galicia-Volhynia, Byzantium, Hungary, coins, Chornivka hillfort.

Стаття надійшла до редколегії 05. 03. 2016

Прийнята до друку 16. 03. 2016

CONTENTS

To the Blessed Memory of Mykchaylo Andriyovych Fylypchuk.....	3
A. Fylypchuk, N. Steblyi. List of scientific papers of Mykchaylo Andriyovych Fylypchuk	8

ARTICLES

M. Fylypchuk. The state and prospects of research of Luka Raykovetska culture in Ukrainian Subcarpathians	16
V. Humennyi. The eastern frontier and Roman foreign policy in the second century c.e. – at the beginning of the third century c.e.: current state and prospects of archaeological research	36
A. Fylypchuk. Some questions of the forming theory of the cultural layer on Slavic early middle ages monuments	49
V. Koloda. “Antean hoard” from Koropovy Hutory hillfort in Kharkiv oblast	66
I. Vozny. Social formation of handicraft on settlements between the rivers Prut and Dnister	78
Yu. Dolzhenko, B. Pryshchepa. Anthropological materials of X–XIII centuries from Peresopnytsya	91
P. Dovhan, I. Tikhotskyi. Epigraphic material from the hill-fort of Ancient Buzhsk	111
I. Prohnenko, M. Gylenko, V. Moydges. King Nyalab castle	123
M. Shnitza. Lviv wooden roads (on the materials archaeological researches)	139

FROM HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

B. Gryniuka. Influence public figure and scientist outlook Ivan Starchuk (1894–1950)	167
--	-----

FIELD WORKS

V. Konopla, O. Silayev. Settlements of Early Slavs on the river Bilyi Stik	180
G. Fylypchuk. The new materials to the studying of christian cemetery of Plisnesk	187
S. Pyvovarov, V. Kalinichenko, M. Il’kiv. Bizantine and Hungarian coins from Chornivka hillfort	198

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

A. Fylypchuk, G. Fylypchuk, B. Grynyuka. A short summary of works in nourthen part of Plisnesk archaeological complex in 2015	214
P. Dovhan, N. Steblyi. A research of Busk archaeological expedition in 2015	216
AUTHORS LIST	218
ABBREVIATIONS	220

Збірник наукових праць

ВІСНИК ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 11

Виходить з 2006 р.

Підписано до друку Формат 70×100/16.
Папір друк. Різогр. друк. Умовн.-друк. арк.
Наклад 100 прим. Зам. №

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка.
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.